
EGYHÁZTÖRTÉNET

A katolikus egyház keresztes hadjárata

Viszonylag kevés történelmi mű születik a katolikus egyház modernkori szerepéről, kihívásairól, és hogy azokra milyen válaszokat adott. A Vatikán nem a tradicionális értelemben vett állam, nem nemzetiségi alapon, hanem vallási ideológia alapján szerveződött és vált világméretű szereplővé. A húszadik század a katolikus egyházat is váratlanul érte, a modernizáció – mind technológiai, mind társadalmi téren – sok szempontból felkészületlenül érte a pápaság intézményét. Az alapjában konzervatív gondolkodású Vatikán ideológiájának és féltett presztízsének megfelelően próbált a huszadik század elejétől minél központibb helyet kivívni magának a kereszténység hívőinek széles rétegében. A korszak pápai diplomáciájáról eddig keveset tudtunk, pedig van miről beszélni. *Giuliana Chamedes*, aki a Columbia Egyetemen szerzett doktori fokozatot, és jelenleg a Wisconsin-Madison Egyetem történelem tanszékének tanára, új könyvében éppen erről a roppant érdekes történetről mesél. A katolikus egyház az első világháború végétől fokozatosan megindította saját nemzetközi diplomáciai offenzíváját. (Meg kell említeni, hogy a középkorban a Vatikán komoly diplomáciai tényező volt, ami a huszadik század elejére viszont már csak távoli emlék volt.) A háború vége felé és az utána eluralkodó káosz, a keletről megjelenő bolsevizmus, illetve a nemzetközi kommunizmus eszméje egyértelműen kihívásként érte az anyaszentegyházat. Az aktív transznacionális válasz és aktivizmus az első komolyan szervezett nemzetközi antikommunista keresztes hadjárat volt, ami összekapcsolódott Vatikán tradicionális antiszemitizmusával is, és az 1920-as évektől megélénkült nemzetköziség eszméje, illetve gyakorlata (Népszövetség, Komintern stb.) főszórában kell kezelni az eddig általában háttérbe

szorult és figyelmen kívül hagyott katolikus egyház által kifejtett ebbéli tevékenységet. Ezek az új, liberális internacionalista eszmék – jöjjenek akár Keletről, akár Nyugatról – aggodalommal töltötték el a Vatikánt, és a pápa úgy érezte, fel kell lépni ezen bűnös, de legalább is eltévelyedett irányzatok ellen.

A Vatikánnak ez az új keletű és erőteljes diplomáciai tevékenysége – az antikommunista és antiliberális felhangok miatt – az autoriter és fasiszta berendezkedésű államok irányába mozdult el, hiszen ezek bizonyos vonalak mentén óhatatlanul szövetségeseket jelentettek – persze nem egyforma mértékben. Az egymást követő pápák természetesen elsősorban Európára vonatkoztatták internacionalizmusukat. Csakúgy, mint az első világháború után, a hidegháború kezdetével ismét felerősödött ez a római katolikus nemzetköziség és diplomácia, és a maga módján a Vatikán is hozzájárult a vasfüggöny megerősödéséhez. A szerző, Giuiliانا Chamedes, egy közel 50 éves periódust felölelő könyvében ezt a történetet vizsgálja és mutatja be, ahol a fő hangsúly a két világháború közötti évekre esik.

Az első világháború alatt a Vatikán egyértelműen Németország és a Központi hatalmak pártját fogta, mert tartott az Egyesült Államok által képviselt liberalizmustól és demokráciától. Ennek megfelelően különösen Amerika hadbalépése után támadta a pápa Woodrow Wilson amerikai elnököt és annak programját. Természetesen azt sem szabad elfelejteni, hogy a tengerentúli nagyhatalom többségében protestáns hívőkkel bírt, ami további aggodalomra adott okot a Vatikánban. Mintegy a wilsoni törekvések ellensúlyozására, 1917 augusztusában a XV. Benedek pápa (1914-1922) béketervet terjesztett elő. Ez azonban nem vezetett messzire, és végül Wilson elnök 1918. január 8-i 14 pontja lett az irányadó a háború utáni béketervekre vonatkozóan. A Vatikán nem hagyta ennyiben a dolgot és nem maradt tétlen. A nemzetközi jogra helyezték át a hangsúlyt, és bilaterális megállapodásokkal sikerült elérniük, hogy a katolikus egyház jogi entitást élvezzen államközi kapcsolatokban. Először Kelet-Európában, majd az ottani sikerek után Közép- és Nyugat-Európában sikerült ezt elérniük.

Az 1918-as Breszt-Litovszki békével a Vatikán elérkezettnek látta az időt, hogy Kelet-Európában megvesse diplomáciai lábát, és ez az újdonsült és többnyire nemzeti alapon szerveződő államoknak is kedvező volt, mert egyfajta nemzetközi legitimitást jelentett. Az első és legfontosabb ország ezen konkordátumok (államközi szerződés a Vatikán és egy szuverén állam között) aláírásában Lengyelország volt, amely a térségben kiemelkedett katolikus hívőinek számával és geostratégiai helyzetének jelentőségével. A Józef Piłsudski vezette új Lengyelországnak is jól jött ez a határzónákban a nem teljesen lengyel állampolgárok – értsd: oroszok, zsidók, kommunisták és liberálisok – hazafias érzelmre nevelésében. Az állam és a katolikus egyház összefonódása szinte teljes volt. Noha a tárgyalások elhúzódtak, és a konkordátumot csak 1925-ben véglegesítették XI. Piusz hivatali ideje alatt (1922–1939), a minta adott volt. Egészen a második világháború kitöréséig a vatikáni-lengyel kapcsolatok kitűnően működtek, és a katolikus egyház mindent megtett a Piłsudski-rezsim politikai sikeréért. Lengyelország mellett a balti államok voltak az elsők, ahol már 1920 és 1927 között sikerült megkötni a bilaterális államszerződéseket a Vatikánnal, noha Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében nem sikerült megállapodást elérni. A szerződések jelentős jogot adtak az egyháznak az adott országban az oktatás, a házasságok, az ingatlantulajdonlás és az adómentesség terén.

Érdekes módon, a bolsevik Oroszországgal sokáig nem volt el-
lenséges viszonya a Vatikánnak, sőt, egészen 1928-ig a pápai diploma arra tett erőfeszítést, hogy a katolikus egyház ott is megvesse a lábát. Eközben éppen a közép- és nyugat-európai konkordátumok megkötésnek ideje alatt – az 1920-as években – a Vatikáni diplomácia egyre erőteljesebben mutatott hajlandóságot az antiszemizmus és a nacionalizmus elfogadottsága irányában. Ahogy először Bajorországban, majd később Olaszországban és Németországban is sikerült tető alá hozni a Vatikánnal kötött államszerződéseket, úgy mozdult el egyre inkább antikommunista irányba a Vatikán. Így az 1920-as évtized nagy részében tapasztalható szinte baráti nyitottság a Szovjetunió irányába az évtized végére átfordult vad kommunista ellenes „kereszteshadjárattá”.

De persze ahhoz, hogy a Vatikán diplomáciai síkon ennyire eredményes lehessen, biztonságos honi bázis kellett. Olaszországban az első világháború utáni közvetlen, politikailag meglehetősen labilis időszakot a fasizmus megjelenése és megerősödése, majd 1922-ben hatalomra kerülése jellemezte. A Mussolini vezette mozgalom, majd később a diktatúra felvállalta a katolikus egyház támogatását, s mivel antikommunista, antiszocialista, antiliberális volt, ideológiailag megfelelt a Vatikán elképzeléseinek. A mai napig is komoly szégyenfolt a katolikus egyház történetében ez a fejezet, ami azután csak tovább mélyült a náci Németországgal való kapcsolatával.

Ahogy beköszöntött a gazdasági világválság az 1920-as évtized végére, úgy fordult meg a korábbi trend: az Egyesült Államok még az addigi névleges jelenlétét is megszüntette az európai kontinensen, a Népszövetség pedig nem tudott igazi választ adni a gazdasági-pénzügyi kihívásokra, hatalmas munkanélküliség jelent meg szinte mindenhol és az életszínvonal jelentősen csökkent. A Vatikán is megérezte ezeket a jelenségeket, de számukra a kérdés úgy vetődött fel: a szovjet kommunizmus vagy a katolikus egyház fogja betölteni a keletkezett vákuumot? Szerintük a liberalizmusból nőtt ki a szocializmus eszméje, aminek örököse a kommunizmus, ami ellen minden jó katolikusnak fel kell venni a harcot. Így indult meg az igazán heves antikommunista kereszteshadjárat az 1930-as évek legelején, hiszen a pápa szerint „legkiváltképpen a bolsevik ideológia terjedése jelenti a veszélyt”. (125. o.) Ebben a Vatikán bevetette a modern technika egyik fő vívmányát: a tömegtájékoztatást – nyomtatott formák, rádióadások, filmek, sőt még vándorkiállítások is szerepeltek a palettán, így Chamedes szerint az antikommunista Vatikán „a határokon átívelő kulturális diplomácia művészetének úttörőjévé” vált. (156. o.)

Noha a nemzeti szocializmus 1933-as németországi sikere és hatalomra jutása nem volt egyöntetű öröm forrása a Vatikánban – sőt, egy ideig tapasztalni lehetett a totális államfelfogás elleni vonalat is az egyházon belül –, Hitler heves antikommunizmusa és a katolikus egyház irányába tett ígéretei meggyőzték a pápát, hogy érdemes a náci kancellárt és rendszerét támogatni. Ráadásul 1936 elején

Spanyolországban és Franciaországban a Komintern által létrehívott népfront komoly sikereket aratott, ami megriasztotta a katolikus egyházat. A spanyol polgárháború pedig végleg eldöntötte, milyen irányban hallatja hangját a pápa. Így a náci és fasiszták helyett a Vatikán minden erejét a szovjet rendszer ellen fordította. 1937 tavaszán három egymás után kibocsátott enciklika ezt egyértelműen tükrözte: az első Németországot, illetve a náci rendszert csak nagyon enyhén bírálata és csak német nyelven adták ki; a Szovjetuniót tárgyaló pápai körlevél egyértelmű ítéletet mondott ki a kommunista rendszer-ről, amit a Vatikán gyakorlatilag az ördög művének tartott és ami ellen fel kell lépni – ezt a szöveget globális fogyasztásra szánták; a harmadik szöveg hivatalosan Mexikóra irányult, de általában Közép- és Észak-Amerikának intézték. Ez a kommunizmus elleni fegyveres harcot is elfogadottnak tekintette.

Jó bizonyítékot szolgáltat a könyv arra nézve, hogy a katolikus egyház sem annyira monolitikus, mint az átlagember képzei. A Vatikán szinte már elvakult kommunista ellenessége, ami a bolsevizmust veszélyesebbnek ítélte, mint a fasiszmust vagy náciizmust, egy kis számú, de annál aktívabb katolikus „ellenzék” hozott létre, amely minden totalitárius államot, tehát fasiszmust, náciizmust és kommunizmust egyaránt elítélt, és ennek hosszútávon fontos kihatásai voltak, elsősorban Európában. Ez a „disszidens” katolikus kisebbség nem hitt a spanyolországi „szent háborúban”, és úgy gondolták, a náciizmust és fasiszmust nem lehet elfogadni – csakúgy, ahogy a kommunizmust sem. És noha a német és olasz zsidótörvények nyomán XI. Pius fontolgatta, hogy fellép – a saját lehetőségei között – ezen embertelen intézkedések ellen, halála ebben megakadályozta. Utódja, a XII. Pius néven a pápai trónt elfoglaló Eugenio Pacelli pedig más álláspontra helyezkedett: számára a nyílt antifasizmus vagy náciellenesség nem volt opció – csak a kommunistaellenesség volt igazán fontos.

Az 1939. augusztusi Molotov–Ribbentrop paktum (az orosz–német megnemtámadási szerződés) és néhány nappal később Lengyelország lerohanása, illetve a náci és szovjetek közti felosztása, valamint az elfoglalt területen a katolikus egyház elleni német lépések

sokként érték a Vatikánt. A második világháború alatt a Vatikán mégis mindvégig óvatos volt, és XII. Pius nem kívánt megnyilatkozni az eseményekről, amivel hatalmas csalódást okozott elsősorban a lengyelek körében, de más országokban is. A korábban emlegetett „disszidensek” töltötték ki azt a néma űrt, amit a pápa teremtett. A helyzet Németország Szovjetunió elleni hadjáratával változott meg, hiszen mind a két totális rendszer egyházellenes volt. A pápa hajlandó volt az amerikai katolikus erőket rávenni, hogy azok támogassák az Egyesült Államok kölcsönbérleti szerződését – ez hatalmas anyagi támogatást jelentett a szovjeteknek –, amit e körök korábban ideológiai alapon elleneztek. De mint Chamedes rámutat, „a pápa 1941 őszén mutatott lépései csak megerősítették a két világháború közötti években már nyilvánvalóvá vált vatikáni felfogást: az elsődleges munka nem általában az emberiségre irányult, hanem csak az európai katolikusokra. Az a tény, hogy a vallási jogok legdurvább sárba tiprása 1941-ben nem a katolikusokat, hanem a zsidókat érintette kevésbé számított”. (222. o.) A pápa tehát, noha tudatában volt a megkezdett szisztematikus zsidóirtásnak, nem emelte fel szavát, és csak általánosságban, igen diszkréten utalt szenvedéseikre. Ekkor is csak a már említett kis számú „disszidens” csoport próbált tenni valamit.

A második világháború után úgy tűnhetett, hogy a Vatikán presztízse megrendül, de nem ez történt, sőt, a totális rend eltűnése után (természetesen kivéve a Szovjetuniót), a pápa a korábbinál aktívabb politikát folytatott: támogatta a keresztény-demokrata politikai pártokat csakúgy, mint az Egyesült Nemzetek Szövetségét és az általános emberi jogokat – amin XII. Pius elsősorban keresztény emberi jogokat értett. Mivel egyrésztől Európa keleti részén a szovjet megszálló erők kezdtek minél jobban ellehetetleníteni a keresztény egyházak működését, míg a nyugati részen a kommunista pártok voltak igen sikeresek, a Vatikán – a már korábban megtapasztalt elszántsággal támadta a kommunista rendszert és próbálta az Egyesült Államokat is rábírní a minél nagyobb európai jelenlétre. Chamedes szerint a Vatikán ilyen szerepe is közre játszott abban, hogy Amerika korábban sosem látott felelősséget kezdett érezni Nyugat-Európa iránt. (247–8) A Vatikán erősen támogatta az olasz és más országok-

ban megjelenő keresztény-demokrata pártokat, célul tűzve ki, hogy azok választásokat nyerjenek – cserébe viszont elvárták a pápai útmutatások követését, különös hangsúllyal az állam és egyház szoros kapcsolatára. A pápai cél újból a konkordátumok megerősítése volt. Ebből a szempontból Olaszország, Németország és Ausztria is pápai sikernek számított, csakúgy, mint a legvitatottabb helyszín: Spanyolország, amely a nemzetközi elszigeteltség ellenére a Vatikán talán kedvenc országává vált a háború utáni években.

A sikeres esztendőket azonban nem tartották sokáig és az 1940-es évek végétől egyre inkább lehetett olyan hangokat hallani – egyházon belül és kívül – amelyek nem csupán megkérdőjelezték a Vatikán elmúlt közel harminc éves gyakorlatát, hanem kifejezetten vádolták is a pápát. Kelet- és Nyugat-Európában is a helyi egyházközösségek sokszor a megbékélést keresték a szocialista tömbben vagy tömbbel, ami nem vívta ki a pápa szimpátiáját, aki nem volt képes kilépni heves antikommunista világnézetéből. Ráadásul egyre erősebb hangot ütött meg a harmadik világ függetlenségéért folytatott kampány is, amibe idővel egyre több európai kereszténydemokrata is bekapcsolódott. Mivel a pápa nem állt ki az európaiak kezében lévő kolóniák azonnali felszabadításáért, csak tovább erősítette az ellentábor. A Vatikán elleni hangulatot a Holokauszt alatti pápai csend koronázta meg. XII. Pius élete végéig (1958. október) kitartott addigi politikája mellett: „a katolikus szocializmus esetében elítélő volt, a katolikus filo-nácizmus vádját tagadta, a kereszténydemokrata internacionalizmust próbálta figyelmen kívül hagyni, míg az imperializmus és abban a katolikus egyház helyzete körüli vitában mindent megtett, hogy minél később kelljen a problémával szembenézni”. (293. o.) De utódjának, XXIII. Jánosnak (1958–1963) már muszáj volt az alulról jövő és a reformra irányuló kezdeményezéseket figyelembe venni.

Mindezek tükrében érthető, hogy a második vatikáni zsinat (1962–65) komoly reformokat léptetett életbe a Vatikán diplomáciáját illetően: felhagyott a konkordátumok hajszolásával, a pápának csökkent mindent meghatározó ideológiai szerepe, és megszűnt a korábbi évtizedekre jellemző heves antikommunista retorika is. Sőt, a Vatikán kapcsolatokat kezdett létesíteni a szocialista kormányokkal – első-

ként Magyarországgal. A Vatikán a korábbinál sokkal demokratikusabb egyházképet alkotott, amiben például az évszázados katolikus antiszemitizmust is átértékelte. Noha a zsinat alatt kibocsátott számos szöveg sok szempontból nem foglalt egyértelmű állásfoglalást (például a katolikus egyház mint az igazság egyetlen letéteményese, de ugyanakkor vallásszabadság hirdetése, vagy a harmadik világ szabadságának kérdése), a Vatikán egyértelműen azt remélte, hogy a zsinat eredménye pozitívan fog hatni a katolikus egyház globális megítélésére és szerepére. De nem ez történt, és a hatvanas évek során a katolikus egyház, különösen Nyugat-Európában sokat veszített korábbi presztízséből. A szerző végkövetkeztetése szerint a Vatikán legjelentősebb modern kori öröksége a nemzetközi szerepvállalás, és noha „se nem nemzetállam, se nem cég, továbbra is jelentős erőt képviselő politikai szereplő marad”. (320. o.)

Chamedes könyve üdítő történelem-bemutató, mert a múlttal való szembenézést helyezi előtérbe, ami a katolikus egyház esetében látszólag csak kívülről képes megérkezni. A Vatikán különleges státust foglal el, hiszen hagyományos értelemben nem állam- vagy nemzetszervező erő, de mégis mindig nagy súllyal bírt ezekben a kérdésekben, és a huszadik században is komoly politikai tényező tudott lenni. De a vallásosság érzékeny terület mind a mai napig, és mivel Európában a katolicizmus még mindig a legerősebb vallási irányzat, így a Vatikán történelmi szerepének megítélése, és különösen közelmúltbeli tevékenysége érzékeny húrokat pendít meg. Sok helyen inkább ösztönös reflexióként a tagadás jelenik meg a dialógus és beismerés helyett. Ez a könyv segít ennek feloldásában, és éppen ezért üdvöztető lenne magyar fordításban is olvasni, illetve megvizsgálni a Vatikán és Magyarország huszadik századi kapcsolatait is.

Giuliana Chamede: *A Twentieth-Century Crusade: The Vatican's Battle to Remake Christian Europe* (Keresztes háború a XX. században: Vatikán küzdelme a keresztény Európa visszaállításáért). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2019. 432 o.

Peterecz Zoltán